

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНО-ОБРЯДОВИЙ ФАКТОРИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ В МІСЬКИХ РЕАЛІЯХ КИЄВА (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)

Марина Олійник

УДК 391(477-25)

Статтю присвячено присутності традиційного українського вбрання в міських реаліях Києва з 1861 рік по 1920-й. Зокрема, розглянуто вплив соціально-економічного та релігійно-обрядового чинників на розвиток цього етнокультурного явища. За джерела було обрано письмові матеріали, до яких увійшли спогади, щоденники, твори художньої літератури, та ілюстративні, а саме — малюнки художника-етнографа Ю. Павловича.

Ключові слова: традиційне українське вбрання, міське повсякдення, місто Київ.

Статья посвящена присутствию традиционной украинской одежды в городских реалиях Киева с 1861 год по 1920-й. В частности, рассмотрено влияние социально-экономического и религиозно-обрядового факторов на развитие этого этнокультурного явления. В качестве источников были выбраны письменные материалы, в которые вошли воспоминания, дневники, произведения художественной литературы, и иллюстративные, а именно — рисунки художника-этнографа Ю. Павловича.

Ключевые слова: традиционная украинская одежда, городская повседневность, город Киев.

The article deals with the issues of presence of conventional Ukrainian attire in context of urban realities of Kyiv from 1861 to 1920. In particular, there is considered an influence of socio-economic and religious-ceremonial factors over the development of this ethno-cultural phenomenon. The sources of the study are the written materials, which include reminiscences, diaries, and belles-lettres, as well as artwork, namely, drawings by the artist-ethnographer Yu. Pavlovych.

Keywords: conventional Ukrainian attire, urban everyday life, city of Kyiv.

Загальноприйнятим у вивченні історії одягу є виокремлення двох множин — історичного одягу, який відображає створення певного мистецького стилю з орієнтацією на потреби вищих щаблів суспільства, та етнічного вбрання, яке відображає основні надбання матеріальної та духовної культури народу. У другій половині ХІХ ст. вбрання мешканців міста відбивало соціальну стратифікацію. Загальноєвропейський модний одяг був розповсюджений на території всієї Російської імперії; він засвідчував належність до вищих соціальних станів. Проміжну ланку займало міщанське вбрання, яке зберігало зв'язок із традиціями народного одягу; в його комплексах було чимало елементів народного строю. Етнічну належність корінного народу виражав традиційний одяг, який побутував серед селянства Києва та його передмість і мав локальні особливості на всій території Київщини [17; 10]. Слід зазначити,

що за одноденним переписом населення Києва (1874) [25, с. 211], у місті найбільше було міщан — 32,56 %, нижчих чинів — 23,15 % та селян — 17,56 %, загалом до нижчих станів було зараховано 74 %, а частка дворян становила 15,47 %. До кінця ХІХ ст. кількість пролетаризованих «міських низів» збільшилася вдвічі за рахунок розвитку промисловості та складала половину чисельності загального населення Києва [9, с. 197]. Основним джерелом збільшення робочої сили була міграція селян як з ближніх, так і більш віддалених від Києва населених пунктів.

Соціально-економічний фактор стимулював побутування народного вбрання в міських реаліях. Київ як соціальний організм завжди був пов'язаний зі своїм передмістям торгово-економічними відносинами. Мешканці навколишніх сіл забезпечували його життєдіяльність продуктами харчування. До харак-

терного носія українського вбрання необхідно зарахувати маятникового мігранта, що приїхав до міста із села для збуту власної продукції. У своїх спогадах про Київ 1860–1880-х років О. Паталеев (купець 1-ї київської гільдії) зазначив, що на київських вулицях можна було побачити приміських сільських дівчат з лісовими ягодами та торговок з городиною [20, с. 207]. І. Нечуй-Левицький, описуючи свою подорож з київськими товаришами на човнах по Дніпру влітку 1877 року, подав образ селян «в брилях, в білих сорочках», що поспішали до міста продавати свій товар [15, с. 5].

Торгово-економічні контакти між містянами та селянами з ближніх населених пунктів є доволі сталою ознакою, яка простежується протягом усього досліджуваного періоду. Основним місцем реалізації продукції були базари: Лук'янівський, Житній, Олександрівський, Сінний, Бессарабський, Печерський, Либідський, Галицький, Львівський [9, с. 193]. Людні вулиці ставали вигідним місцем для продажу. Ще в 1860-х роках на Хрещатику можна було побачити торговок з характерними кошиками та продавців з лотками, які вільно пропонували свій товар [20, с. 207]. Незважаючи на заборону стихійної торгівлі, це явище час від часу мало місце в житті Києва, до нас дійшли світлини кінця ХІХ — початку ХХ ст., на яких можна побачити селян у народному вбранні [20, с. 238].

Важливим ілюстративним матеріалом, що засвідчує використання традиційного строю серед жінок і чоловіків на київських базарах, є численні малюнки художника та етнографа Ю. Павловича. На його ескізах зафіксовано народне вбрання молочниць «задніпрянок», які торгували на Сінному базарі Києва 1900 року. Одяг на п'ятнадцяти особах відповідає традиційному повсякденному жіночому весняно-осінньому вбранню, а на восьми персонах — зимовому [2, арк. 2–3]. На деяких замальовках повсякденного життя Києва можна побачити основних відвідувачів базарів, які презентують український традиційний стрій. Так, на малюнку Житнього базару середини ХІХ ст.

зафіксовано лише сільських мешканців, котрі спостерігають за ярмарковим дійством виступу циган [24, с. 128]. Селян, убраних у традиційний одяг, можна було побачити на центральних вулицях Києва, що зафіксовано на акварелі Ю. Павловича. На ній зображено дворянок в європейському вбранні з турнюром, яке було модним у 1880 році, а селянка в українському одязі проходить з кошиком поодаль від них [24, с. 97]. На зображенні Сінного базару 1894 року молочниці з Чернігівщини в характерних строях заохочують зробити покупку міських служниць [24, с. 230]. Образ київської молочниці, котра доставляла свій товар покупцям додому, змалював М. Булгаков у романі «Біла гвардія». Письменник охарактеризував її як особу, що носить яскраве «монисто» і ходить босоніж [4, с. 75].

Зображення орнаменту на народних виробках, зокрема й на одязі, збирав В. Кричевський: «...з таким маленьким альбомчиком Василь Григорович бігав по базарах Києва, Полтави <...> несе тітка молоко, а ззаду біжить Василь Григорович і замальовує, що у неї там за візерунок [із цвяшків] на черевиках, і так далі, всюди на ярмарку, коло кожного воза, всюди він шукає матеріал і знаходить безліч його... <...> “— А скажіть, дядьку, ви часом не з Петрівцець будете?” — питає Кричевський, глянувши на вишивану сорочку селянина. <...> “— Та вже ж що з Петрівцець! А звідки ви мене знаєте?!” — дивується дядько» [19, с. 74–75]. Колекцію малюнків та українських старожитностей художник зберігав у будинку М. Грушевського, проте, на жаль, усі ці мистецькі твори були знищені 25 січня 1918 року під час обстрілу запальними набоями помешкання М. Грушевського [19, с. 41].

Важливим джерелом проникнення традиційної культури в місто була міграція робочої сили із села. Скасування кріпацької залежності від землевласників (1861) вивільнило значну частину населення, яке, не маючи власної землі, було позбавлене засобів до забезпечення свого життя. На початку цього процесу селяни знаходили роботу у сфері на-

дання послуг, наймалися до ремісничих цехів та мануфактурних утворень. У своїх спогадах про 1887–1897 роки М. Галин, який був активним учасником українського руху, згадував про невиразність зовнішніх українських ознак серед киян. Він наголошував на тому, що «справжні аборигени міста» не впливали на громадське життя, адже більшість із них працювали двірниками, робітниками, візниками, ремісниками, куховарками, служницями, дрібними торговцями на базарах [6, с. 202]. Для жіноцтва доволі типовим був найм у служниці, до того ж такий спосіб забезпечення ще довго зберігався в перші десятиліття радянської влади. Перехід селян на міський одяг показував ступінь їхньої асиміляції до нового урбаністичного життя. Серед міських служниць досить часто можна було побачити традиційне сільське вбрання, яке виказувало вірність закладеним культурним кодам, а інколи й неможливість придбати новий одяг. В оповіданні І. Нечуя-Левицького «Київські прохачі» описано ситуацію прислужування навіть у небагатих родинах: «Молода наймичка, сільська дівчина, босоніж і в одній вишиваній сорочці, внесла самовар і поставила на столі» [16, с. 450]. А коли дівчині дорікнули, що вона не взула чоботи, а ходить боса, «неначе в себе вдома на селі», вона похвалила свою хазяйку, яка встигла перед приходом гостя вдягти черевики, що свідчить про спільні культурні корені між господинею та служницею. Відомо, що Іван Семенович, живучи в Києві, також мав служницю селянку. Про відвідини його домівки згадував Остап Лисенко (син відомого композитора): «На дзвоник батька на ганочок вийшла миловидна дівчина у сільському вбранні, очевидно, служниця» [12, с. 180].

Український традиційний стрій був поширеним вбранням серед міських служниць. Так, на сюжетному малюнку Ю. Павловича зображено пані, яка вибирає собі робітницю серед жінок, одягнених як у міщанський, так і сільський одяг [24, с. 134]. Буденний одяг міських служниць, зафіксованих художником

1896 року на Львівській вулиці, мав усі характерні компоненти народного строю, окрім прикрас, які були частиною святкового костюма [2, арк. 1].

У повісті Б. Грінченка «Серед темної ночі» правдиво зображено колорит заробітчан міста: «Сільські парубки і дівчата поприходили в город шукати наймів, стояли поруч з городянськими куховарками й покоївками, що, покидавши старих хазяїнів, дожидалися нових. <...> Сільські дівочі вбрання з ясними зеленими, синіми, червоними кольорами, парубочі свити, чумарки, шапки й брилі мішалися з обдертими лаханами нечепурної загідженої городянської одежі» [7, с. 74–75]. В оповіданні І. Нечуя-Левицького «Вечір на Владимирській горі» (1910) серед різних міських типів названо й такі: «Обидві алеї були повні молодих челядників усяких майстрів та молодих робітників фабрицьких. Недавно прибувши дівчата на службу були навіть повбирані по-сільські: в квітки, та в стрічки, та в вишивані сорочки» [16, с. 481]. В. Винниченко в оповіданні «Раб краси» описав ставлення до наймитів у сільському одязі: «З дядька Софрона й Василя і з їхніх чумарок та широких штанів вже не глузували, — одним надочучило, а других не стало. Тільки іноді Катря, проходячи повз їх, <...> говорила: “А що? Пошив уже мені спідницю з своїх штанів?”» [5, с. 353–354]. Селяни, які приходили в місто знайти собі роботу, відрізнялися своїм зовнішнім виглядом від містян, що іноді викликало зневажливе ставлення до них з боку інших заробітчан, які вже встигли справити собі міське вбрання.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Києві діяли великі металообробні, машинобудівні заводи та підприємства з обробки рослинної сировини тощо [9, с. 189–191]. Отже, мешканці передмістя Києва, окрім сільсько-господарської діяльності, включалися ще й у виробничу, що сприяло розростанню міста територіально. Водночас відбувалося утворення нового соціального прошарку — робітництва, яке виробило свої зовнішні маркери в побуто-

вому одязі. Проте святкове вбрання частини робітників могло містити еkleктичне поєднання української вишитої сорочки з міським європейським костюмом [14, с. 24]. Це характерно для сільських мігрантів, які, знайшовши роботу в місті, продовжували контактувати зі своєю ріднею на селі. Таким чином вони несли нові міські форми вбрання на село, але часто продовжували використовувати прийнятні та зручні речі з народного одягу. У такий спосіб сільське населення через соціально-економічні зв'язки з містом впливало на присутність у міському повсякденні українських зовнішніх маркерів.

Важливим фактором, який підтримував використання традиційного українського вбрання, був релігійно-обрядовий [18]. Київ завжди був центром паломництва православних віруючих. Так, описуючи 1860-ті роки, О. Патаєєв згадував священика о. Євфимія (Юхи́ма) Ботвиновського, який служив спочатку в церкві Іоанна Златоуста, а потім — Святої Трійці [20, с. 243]. Маршрут прочан децю сатирично описано в історично достовірному оповіданні Н. Лескова. Помічник Є. Ботвиновського дяк Костянтин жалівся на богомольців з їхнім усталеним століттями маршрутом, що оминав їхній храм [11, с. 351]. Безумовно, основним відвідувачем був «мужик», якого намагався привернути до пожертви на церкву «Івана» (Іоанна Златоуста) дяк Костянтин. За свідченнями Ярона, Київ відвідувало до 150 000 богомольців, які потребували консультації знавців православних святинь міста [26, с. 202]. Таким «екскурсоводом» показано в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» бабу Палажка, котра вихвалялася, що за нею іде понад сотня людей [16, с. 450]. Усе це підтверджує, що прихід паломників до Києва був важливою частиною життя міста, наповнюючи його новим етнокультурним забарвленням.

Історик та педагог М. Стороженко, відвідуючи службу на Велику суботу в Лаврі разом з І. Рудченком (Панасом Мирним) та О. Рудченком (Іваном Біликом), залишив спомини

про присутність людності з усіх країв українських земель: «Зате вже роздивилися ми на той народ — якого тільки обличчя та одягання не бачили ми там, <...> із різних кінців України та Галичини» [23, с. 175–176]. Основними відвідувачами церков було селянство, тому біля фонтана «Самсон», Микільського собору, Михайлівського монастиря були розташовані ларі з церковними атрибутами та популярними доповненнями до народного строю: шовковими стрічками, віночками з паперових квітів, намистами, «моністами», мідними каблучками з кольоровим склом [20, с. 211]. Подорож з простими мешканцями Чернігова на поклон до київських угодників наприкінці 1870-х років намагалася здійснити С. Русова [22, с. 71]. Проте цей намір не було втілено: дворянку, одягнену не за статусом, у компанії з простими «бабами» зупинив урядник ще на підході до Ніжина.

Історик Н. Полонська-Василенко у своїх спогадах акцентувала помітну роль прочан у житті міста 1890-х років: «Тут можна було побачити справжню етнографічну виставку: білі свитини білорусів, сарафани великоросіянок, українські убрання з Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля — все зливалось в один калейдоскоп» [21, с. 109]. Те, що основна частина паломників була з України, підтверджує С. Єфремов в описі Києва кінця ХІХ ст.: «Це навесні, увесь квітень і травень, коли повідь прочан заливала собою київські вулиці й надавала їм специфічного колориту, якого, певне, ні в якому іншому не побачити місті. Довгою валкою тяглися тоді прочане з Печерського на Старий город та Подол, густо й рясно вкриваючи гори наддніпрянські. <...> Періодичний, але постійно-регулярний надхід села на місто розбивав ці ілюзії обрусительства» [8, с. 325–326].

Важлива інформація про побутування українського вбрання серед богомольців міститься в згаданому вже оповіданні І. Нечуя-Левицького «Київські прохачі», яке було написане на початку ХХ ст.: «На майдані сновигали прочани з усяких країв, неначе воруши-

лась комашка. Скрізь по майдані то чорніли полтавські свитки та чорні корсетки на молодичках, то біліли білі свитки та магерки на білорусах, червоніли хустки на головах та червонясті плахти на чернігівських та могилівських молодичках. Молодиці та дівчата товпились коло рундуків, де блищали на сонці почеплені зелені, й сині, й червоні разки усякого намиста, де лисніли на прилавках срібні та позолочені хрестики, дукачі та образки» [16, с. 430–431].

Численні народні типажі в українському строї зафіксовані на київських замальовках Ю. Павловича. На реконструкції повсякденного життя середини XIX ст. на Печерську біля Московської брами художник зобразив селян у традиційному українському строї [24, с. 159]. Так, на малюнку молільників Києва (1895) можна побачити жіноче святкове вбрання, у якому немає змін у художньо-конструктивному вирішенні, окрім розповсюдження спідниць, які почали витісняти плахти. Проте в чоловічому костюмі відбулася заміна елементів верхнього вбрання на міський піджак та вузькі штани, які продовжували заправляти в чоботи [1, арк. 4]. Народне сільське вбрання початку XX ст. помітне серед відвідувачів Покровського монастиря на Подолі [24, с. 111].

Слід зазначити, що основна частина богомольців не була мешканцями Києва, однак періодична поява такої соціальної категорії була невід'ємною складовою загальної картини життя міста. Відвідування київських храмів простою людністю ближніх сіл, які в майбутньому влилися в територіальні межі міста, мало постійний характер, а кількісна присутність менше залежала від пори року. Так, наявність елементів сільської культури, а відповідно й зовнішніх маркерів, до яких належить одяг, була пов'язана з інтеграцією селянства до міського життя. Дослідник сімейно-побутової обрядовості українців В. Борисенко акцентує на цій взаємодії: «Такі села, як Софіївська Борщагівка, Братська Борщагівка, Петропавлівська Борщагівка, Микільська Борщагівка, Жуляни, Біличі, були віддавна тісно зв'язані з центром Києва» [3, с. 182].

На початку XX ст. в передмістях Києва продовжували відзначати традиційні українські свята як календарного, так і родинно-обрядового циклу. Найяскравіше проходили свята, у яких була задіяна молодь: колядування на Різдво, щедрування на Василя, водіння дівочих хороводів та співання веснянок, купальське дійство. Величю й урочисто проходили Великодні свята, які належать до головних подій у християнському житті. Так, на замальовках Ю. Павловича показано різноманітні святкові сцени: клопоти міщанки в українському вбранні, прихожани на Передвеликодню суботу в храмі, містяни та селяни в народному одязі, які чекають на освячення пасок, дівочі хороводи, молодіжні гуляння, святкування Івана Купала, Маковія, Спаса та ін. [24, с. 378–380, 387, 389, 391–392, 395]. Серед родинно-обрядових свят особливого значення надавали весіллю.

Отже, прихід селян на прощу, щоб помолитися в київських церквах, мав кілька культурних вимірів. Основною рушійною силою цього явища була глибока релігійність народу, для якого Київ як місце хрещення набував сакрального значення з його святинами та храмами. З іншого боку, для частини мирян це була ще й можливість подивитися світ. На тлі такого православного туризму розвивалася торгівля різними знаковими речами, зокрема й доповненнями до народного строю, купівля яких у київських храмових крамничках піднімала їхню престижність для носія. Для нас важливо зафіксувати, що побутування українського вбрання в усьому його регіональному та локальному розмаїтті має давнє генетичне коріння в релігійно-обрядовій традиції відвідування київських храмів як святинь православного світу.

Соціально-економічний та релігійно-обрядовий фактори розповсюдження українського народного вбрання в міських реаліях Києва є наслідками впливу сільської культури, механізмом трансляції якої була «традиція» як засіб самовідновлення етнокультурного явища.

1. АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 39, од. зб. 10. Зображення півчих і молільників біля церков. Київ. Малюнки 1895 р. – 8 арк.
2. АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 39, од. зб. 11. Зображення чоловічих і жіночих типажів до теми «Київ». – 9 арк.
3. *Борисенко В. К.* Сімейно-побутові звичаї та обряди трудящих Києва / Валентина Кирилівна Борисенко // Свята та обряди трудящих Києва. – Київ : Наукова думка, 1982. – С. 181–211.
4. *Булгаков М.* Белая гвардия / Михаил Булгаков // *Булгаков М.* Избранные произведения : в 2 т. – Киев : Дніпро, 1989. – С. 25–284.
5. *Винниченко В.* Краса і сила. Повісті та оповідання / Володимир Винниченко. – Київ : Дніпро, 1989. – 752 с.
6. *Галин М.* Сторінки з минулого / Мартирій Галин // Хроніка-2000. – 2002. – № 51–52. – С. 195–225.
7. *Грінченко Б.* Твори / Борис Грінченко. – Київ : Молодь, 1970. – 555 с.
8. *Єфремов С.* Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Сергій Єфремов. – Київ : Темпора, 2011. – 792 с.
9. История Киева : в 3 т., 4 кн. – Киев : Наукова думка, 1984. – Т. 2 : Киев периода позднего феодализма и капитализма. – 464 с.
10. *Косміна О.* Українське традиційне жіноче вбрання Київщини. Кінець XIX – початок XX ст. / Оксана Косміна. – Київ : Хрещатик, 1994. – 15 с.
11. *Лесков Н. С.* Печерские антики / Николай Семенович Лесков // Рассказы и повести. – Москва : Художественная литература, 1982. – С. 311–359.
12. *Лисенко О.* Спогади про батька / Остап Лисенко. – Київ : Музична Україна, 1991. – 367 с.
13. *Макогін Г.* Народне вбрання як національний символ еволюції народного одягу в системі культури (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ганна Макогін // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. – 2011. – Вип. 23. – С. 59–64.
14. *Миронов В.* Міський костюм на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / Вадим Миронов // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 5. – С. 20–29.
15. *Нечуй-Левицький І.* Ніч на Дніпрі / Іван Нечуй-Левицький // Рідний край. – 1906. – № 3. – С. 3–6.
16. *Нечуй-Левицький І. С.* Твори : у 2 т. / Іван Семенович Нечуй-Левицький. – Київ : Дніпро, 1977. – Т. 2. – 503 с.
17. *Ніколаєва Т. О.* Традиційний селянський одяг Київщини / Тамара Олександрівна Ніколаєва // Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність. – Київ : Наукова думка, 1986. – С. 83–128.
18. *Олійник М. В.* Народная одежда в городской повседневности Киева как маркер религиозно-обрядовой культуры украинцев во второй половине XIX – начале XX в. / Марина Владимировна Олійник // Питанні мастацтвазнавства, етнології і фальклористики. – 2016. – Вип. 20. – С. 526–532.
19. *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість / Вадим Павловський. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія у США, 1974. – 223 с.
20. *Паталєєв О. В.* Старий Київ. Зі спогадів Старого Грішника / Олександр Васильович Паталєєв. – Київ : Либідь, 2008. – 432 с.
21. *Полонська-Василенко Н.* Спогади / Наталія Полонська-Василенко. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2011. – 591 с.
22. *Русова С.* Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – Київ : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
23. *Стороженко М. В.* З мого життя / Микола Володимирович Стороженко. – Київ : Либідь, 2005. – 432 с.
24. Україна в типажах народних, краєвидах і архітектурі: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича / НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2010. – 400 с.
25. *Чубинский П. П.* Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года / П. П. Чубинский // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – Киев, 1875. – Т. 2.
26. *Ярон.* Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила / Ярон. – Киев : Типография Акц. о-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. – 212 с.